

figyelésére és leírására van szükség. Sürgetni kell a rajzok és fényképek elkészítését! Hosszú idő telik el, míg a tanuló gyűjtéséből dolgozat lesz. Tanácsos néha egy év múlva ugyanazt a témát kidolgoztatnunk, amikor már a kutató sokat fejlődött, módszere tökéletesebb lett. A gyűjtés után a dolgozat megírása, összeállítása, a szerkezet megállapítása gondot okoz néha a tanulóknak, a tanárnak itt is gyakran segíteni kell., Hosszú nevelő munka eredménye egy-egy jó kutató kiképzése. A tanár fáradságát viszont megjutalmazza a diák tehetségének kibontakozása.

A hibák kiküszöbölésében tapintatosan kell a tanárnak eljárni. Az első sikertelen vagy félsikerű gyűjtés után nem szabad a tanulókat a munkától elriasztani. Lehet, hogy a tanuló gyűjtőmódszerében volt hiba, de lehet, hogy a viszonyok nem voltak kedvezők. Ekkor szükséges, hogy a tanár önbizalmat, bátorságot, munkakedvet ébresszen az ilyen tanulóban.

Végh József: *Táj- és népkutatás a középiskolában.*
Debrecen, 1942. 8-18.

Honismeret az alsó fokú tantervekben az Eötvös-féle népiskolai törvényről az 1948-as államosításig

A tanterv az oktatásirányítás egyik hatékony eszköze, az oktatási tartalmak kiválasztásának, elrendezésének, feldolgozásának koncepciója. Az újkori társadalmakban alapvetően osztársadalmi érdekeket követ, közösségi értékeket hordoz a mindenkori tanterv. A kitűnő elméleti pedagógus, *Prohászka Lajos* erről az összefüggésről azt mondta az 1930-as években, hogy ha tantervi kérdésekkel akarunk foglalkozni, ennek előfeltételeként el kell ismernünk a nevelés és a társadalom szoros kölcsönösségét.

Csakhogy az iskola, amennyire nemzeti, legalább annyira lokális (esetleg regionális) intézmény is. Az iskolafenntartó helyi közösség pedig természetesen saját (os) értékeit és érdekeit is érvényesíteni kívánja az oktatásban. Az iskolák készek és képesek is lehetnek közvetíteni az osztársadalmi többnyire árnyalt, esetleg módosító helyi érdekeket és értékeket, ha erre igény mutatkozik, lehetőség adódik. Közvetíthetik ezeket akár úgy, hogy az „előíróbb”, „diktálóbb” jellegű központi tantervek általános elemeit mintegy „megfejelik”, kiegészítik helyi tartalmakkal, a lakóhely, a környezet történetére és jelen viszonyaira vonatkozó ismeretekkel, akár pedig úgy, hogy a nagyobb szabadságot engedő alap- vagy kerettantervekre építik helyi tanterveiket, s ebben megfelelő teret és időt biztosítanak a fenntartó közösség igényeit kielégítő helyi tartalmaknak.

Nem véletlenül emlegettem az előzőekben lokalitást, lokális vagy helyi tartalmakat: ez az ismeretanyag változó és változatos neveken szerepel a különböző tantervekben, és nem egységes a témával foglalkozó szakirodalom sem abban, hogy miféle fogalommal nevezhetők meg pontosan a mindenkori tananyagba beépített, a lokalításra (lakóhelyre, környezetre) utaló ismeretek. A terminológiai nehézségek leküzdéséhez közelebb vihet *Bényei Miklós*: *Helytörténet – iskola – könyvtár* című kitűnő könyve.¹ A szerző a kötet bevezető fejezeteiben eredményes kísérletet tesz a három legközismertebb ide vágó fogalom, a *honismeret*, *helytörténet* és a *helyismeret* egymáshoz való viszonyának tisztázására.

Bényei szerint a reformkortól ugyan máig érvényben lévő, ám gyakran változó tartalommal használt *honismeret*-fogalom alkalmas legkevésbé ezeknek a tartalmaknak a tantervi megnevezésére. A szerzőnek fenntartásai vannak a *helyismeret* elnevezéssel kapcsolatban is: véleménye szerint ezt a kategóriát kisajátította magának a könyvtári-könyvtárosi gyakorlat, ahol az adott lokalításra vonatkozó információk és dokumentumok rendezett halmazát jelölik a hely-

¹ Bényei Miklós: *Helytörténet, iskola, könyvtár: helytörténeti ismeretek oktatásának segítése a könyvtárakban.* Bp., OPKM, 1997.

ismereti gyűjtemény megnevezéssel. A *helytörténet* fogalmát viszont tartalmilag rendkívül tágan értelmezhetőnek, időben pedig a máig, a jelenig hatónak fogja fel, így kerül a mű címébe a helytörténet az iskola és a könyvtár mellé. Bármennyire tágan értelmezi azonban a fogalmat, a szó utótagja, a *történet* mégis meghatározó a szerző számára, és amikor a továbbiakban – rövid tanterv-történeti kitekintés után – a lokalitás jelenlegi tantervi esélyeit vizsgálja, lényegében mindvégig a helyi história tantervi jelenlétével foglalkozik.

Tanterv-történeti vázlatomban *Bényei Miklós* szóhasználatával szemben inkább a *helyismeret* kategóriát használom, mert annak a komplex ismerethalmaznak a jelenlétét kerestem különböző múltbéli tanterveinkben, amit elsősorban a lokalitás, a szűkebb környezetre vonatkozás jellemez, függetlenül attól, hogy történeti vagy jelen idejű-e ez az ismerethalmaz. Hívhatták (és hívták is!) ezt a speciális ismeretanyagot koronként lakóhelyismeretnek, honismeretnek, hon- és népismeretnek, környezetismeretnek, szülőföldismeretnek, a lakóhely földrajzának, néprajzának, geológiájának vagy biológiájának, és így tovább, a tudományágak és belőlük leképezett tantárgyak hosszú során át, lényegében mindig a *hely ismeretét* jelentette.

A következőkben azt vizsgálom elsősorban, hogy mi szerepelt a tantervekben helyismeretből – koronként és iskolatípusonként – abban a tantervtörténeti változási folyamatban, amely a polgárosodó magyar társadalomnak a polgári Európa szintjét elsőként elérő, az Eötvös-féle népiskolai törvényt követő tanterveitől az úgynevezett fordulat évéig, a magyar iskolarendszer 1948-as államosításáig tartott, s tört meg ott és akkor.

Kiindulópontom a kiegyezés, a vizsgálandó szint az alsó fokú oktatás, az elsőként szemlélt dokumentum pedig az *Eötvös József* nevéhez kötődő első népiskolai tanterv.² A Eötvös-féle dokumentumban a tantárgycsoportokra tagolt ismeretanyagon belül az anyanyelvi tantárgycsoportból a beszéd- és értelemgyakorlat, a történeti tárgyak közül a földrajz, a természettudományi tárgyak közül pedig a természetrajz tartalmazott helyismereti elemeket.

A beszéd- és értelemgyakorlatok hangsúlyos módszertani folyamata a szemléltetés > tapasztalás > gondolkodtatás volt. Az első osztályos tananyag az iskolával és környékével, valamint a szülői házzal és a családdal foglalkozott. A második osztály anyaga – a fokozatosság és a táguló ismeretanyag elve szerint – a helység (falu, város) határa, környéke, lakossága. Itt tulajdonképpen a földrajz és természetrajz „előfogalmai” jöttek sorra – most még konkrét helyismereti, lokális szemlélettel. Az anyanyelvi ismeretekhez tartozó írás tantárgy tanterve – főként a második és harmadik osztályban – a fogalmazás témáiként ajánlotta ezeket a lokális ismereteket, a nyelvtanban pedig a gyakorlatok, példamondatok tárgyai lehettek ugyanezek. A harmadik osztályos földrajz mintegy folytatta, illetve újabb szempontokkal bővítette a másodikos beszéd- és értelemgyakorlat tematikáját, amikor a lakóhely és legközelebbi környéke földrajzát ajánlotta tárgyalásra, eközben önálló vázlatrajz készítésére ösztönözvén a tanulókat.

Ezekre az előzményekre is támaszkodott az ötödikes természetrajz, miközben kiemelt tárgya „téli a népet közelről érdeklő állatok, tavasszal és nyáron a népet közelről érdeklő növények” módszeres megismertetése volt, hatodikban pedig a lakóhely és környéke talaja, ásványai képezték a tanulmányok egyik tárgykörét.

A természettanra (a fizikára és a vegytanra egyaránt) vonatkozott az alábbi sajátos megjegyzés: „Tanítását minden ponton alkalmazza a közéletre: a házi, gazdasági, kézműipari, gyári s gépészeti célokra, valamint a nép között uralkodó babonák kiirtására!”³ Végül a gazdasági és kertészeti gyakorlatok során részben az iskolai gyakorlókertben végzett munka, részben a községi gazdaságok megismerése – tehát a helyben jellemző gazdasági irányok és ismérvek gyakorlati alapú elsajátítása – szintén a lokalitás, a helyi ismeretek bőszes felhasználását igényelte.

Itt és ekkor a történelem tantárgy még nem kezdett semmit a helytörténettel, a lakóhely történeti emlékeivel, legalább is a tárgy tanterve semmi ilyesmit nem tartalmazott.

A tanítók munkáját segítő kézikönyvek tovább árnyalták, erősítették a népiskolai tanterv helyismereti indíttatású szándékait. Egy 1869-ben megjelent népiskolai módszertani kézi-

² Tanterv az elemi népiskolák számára az 1868. évi XXXVIII. t.-cz. értelmében. In: Népiskolai törvények és rendeletek tára. Bp., Eggenberger, 1884.

³ Uo. 409. old.

könyv⁴ – az általunk megismert, 3. kiadásában – általános módszertani elvként hangsúlyozta a gyakorlati és szemléletes tanítást, a konkrét, a közvetlen, a közeli mint kiindulási alap figyelembe vételét. E szempontokhoz mintegy hozzárendelten, fontos elvként hívta fel a figyelmet a szerző a lokalitás szerepére az egyes tantárgyakban, kiemelten és részletesen a földrajzban, aztán a természetrajzban. A földrajz tanításakor ki kell menni a szabadba, rövid sétákat, kirándulásokat kell szervezni a környéken. Ezek a kirándulások azonban tervezettek legyenek, „a szó legszigorúbb értelmében tanórák”, a tanítónak rendet és fegyelmet kell tartania, de ne közlő metódussal, hanem ilyenkor „az oktató társalgás alakjában mozogjon”. Érdekes, hogy módszertani újdonságnak számít ekkor még a nagyobb távolságra szervezett, egy-két napos tanulmányi kirándulás. „Helyén látom itt megemlíteni azt, amit némely újabb paedagogok nagyon sürgetnek, hogy t. i. a népiskola tanulói egyszer-mászor utazásokat is tegyenek egyes városokba, falvakba vagy más nevezetesebb helyekre, melyek alkalmas szemléleti tárgyakat nyújtanak nekik”.⁵

Jellemző viszont az, amit a történelem tanításával kapcsolatban kifejtett a kézikönyv: „Némelyek azt kívánják, hogy a földrajzi oktatásnál az illető helyeken szójuk bele a történetet is. Hogy egyes helyeken azok földrajzi fölemlítésénél, fölemlíttessék egyszersmind a fontosabb történeti mozzanat, mely éppen ott ment végbe, ez ellen nem lehet kifogást tenni”. A „fölemlítést” tehát elfogadta a szerző, de aztán sietve hozzátette: „ezen eseményeknek bárcsak rövid ecsetelésébe is a földrajznál bocsátkozni nem szabad”.⁶ Sajátos módon azonban még itt sem, most sem esett szó arról, hogy vajon a történelem tantárgyon belül szabad-e a helytörténet körebe sorolható események részleteibe bocsátkozni.

A népiskolai tanterv első komolyabb módosítására 1905-ben került sor.⁷ Az előző, Eötvös-féle tantervi alapvetés erejét és értékét jelzi, hogy lényegében rá épült ez az új tanterv is. Fontos strukturális különbség volt azonban, hogy itt már elvált egymástól a szorosan vett, taxatív jellegű tanterv, meg az elveket, módszereket is taglaló utasítás. Ezért és így lett hely arra, hogy a lakóhely-ismereti tárgyú másodikos beszéd- és értelemgyakorlat meg az erre épülő harmadikos földrajz kapcsán először essék szó a tanulmányi kirándulások pedagógiai fontosságáról és módszertani elemeiről. Ugyancsak itt nyílt lehetőség arra, hogy – bár a történelem tantárgyban a helytörténet expressis verbis szerepet nem kapott – az utasításban már helyet kapjon ez is: „régiségek kis gyűjteménye” (esetleg másolatban), helyi történeti emlékek felkeresése, egyéb helyi emlékek és mondák is hasznos szolgálatot tehetnek a történelem szemléltető tanításában, a történeti érdeklődés ápolásában.

Az 1905-ös tanterv megjelenését követően sorra elkészültek a helyi tantervek. Elkészítette és jóváhagyta helyi tantervét Budapest főváros is, majd – már ehhez a tantervhez igazodóan – 1909-ben megjelent egy sajátos „kirándulás-módszertani” kiadvány.⁸ Mindjárt az előszóból idézhetünk egy sajátos „korproblémát”, a szegénységet, ami persze – mutatis mutandis – napjainkban is gond, ha nem is hidakat és alagutakat illetően: „az államnak a kiránduló tanulókkal szemben el kellene engedni a híd- és alagútpénzeket. Ha a rendőrök, katonák díjtalanul mennek át egyenként is a hidakon, alagúton, miért ne mehetnének át díjtalanul a séták és kirándulások lelkes csoportjai: a tanuló gyermekek?”⁹ A továbbiakból az is kiderül, hogy a főváros tanácsa utasítást adott ki a fővárosi elemi iskolák sétáira és kirándulásaira vonatkozólag. A testi és erkölcsi nevelési lehetőségek mellett földrajzi, természetrajzi és néprajzi ismeretek szerzésére kínálnak lehetőséget ezek a séták és kirándulások. Így rögzíti az utasítás a tanítók fontosabb feladatait:

- éves kirándulási, illetve sétatervet kell készíteniök;
- előzetesen járják be a kiválasztott útvonalat és látnivalókat;
- készüljenek föl és készítsék föl tanulóikat is előzetesen, elméletben;

⁴ *Környei János: A tanító az iskolában: rövid útmutató arra, miként lehet a népiskolában jó fegyelmet tartani s helyesen oktatni.* 3. kiad. Bp., Lampel, 1875.

⁵ Uo. 116. old.

⁶ Uo. 127. old.

⁷ *Tanterv és Utasítás az elemi népiskola számára.* Bp., 1907.

⁸ *Séták és kirándulások Budapest székesfővárosi elemi iskolái részére.* Összeáll.: *Bardócs Pál.* Bp., 1909.

⁹ Uo. 5. old.

- szerezzék be és vigyék magukkal az aktuálisan szükséges eszközöket és felszereléseket;
- mindig az iskolából induljanak és oda érkezenek;
- a tanulók készítsenek vázlatrajzot;
- utólag beszéljék meg órán a tapasztaltakat;
- a tanító vezessen naplót a kirándulásokról.

A logikus felépítésű, gazdag tartalmú, zsebkönyv méretű kis kiadvány módszertani szempontból máig ható, tanulságos minta lehetne a praktikus és hasznos tanítói-tanári kézikönyvre.

A képző intézetek tanítási anyaga, ill. a pedagógiai jellegű tárgyaik, szaktárgyi módszertanuk volt hivatva felkészíteni a tanítójelölteket a népiskolai tanterv szerinti lakóhely- vagy környezetismereti-helyismereti szemléletű tanítására. Az 1911-ben megjelent tanterv és a hozzá kapcsolódó tantervi utasítás¹⁰ közvetítette tanítási anyag elég keveset nyújt szempontunkból. A magyar nyelv- és irodalom tananyagában utalást sem találunk, és nincs szerencsénk a történelemmel, valamint az alkotmánytannal, sőt még a földrajzzal sem. Az első közvetett nyomra a természetrajz, azon belül a növénytan anyagában bukkanhatunk: az iskola környékén található, ősszel ill. tavasszal virító növények tanulmányozását említi a tantervi anyag. A kémia (ásványtan) anyagában az áll, hogy kirándulások szervezendők a környék geológiai viszonyainak megfigyelésére, kőzetek és ásványok gyűjtésére. A gazdaságtan, mezőgazdasági és kertészeti ismeretek a képző tankertjének rendszeres használatát írják elő, előkészítve a leendő tanítót arra, hogy majdan tanítványaival a népiskola gyakorlókertjében folytassa ezt a tevékenységet.

Ez utóbbi igényt és feladatot mintegy általánosítja és az egész oktatási metódusra kiterjeszti az Utasítás, amikor úgy fogalmaz, hogy „a tanítóképző intézet (...) méltán nevezhető a népiskolai tanítói módszer szakiskolájának”.¹¹ Kitérítetett módszer a szemléltetés: a természetudomány tanításában a kiindulás, ha csak lehet, a valóság legyen. A részletes tantárgyi utasítások közül a történelem kapcsán ezt olvashatjuk: „Az egyetemes történeti hatások figyelemmel kísérésénél nem csekélyebb fontosságú a helyi vonatkozások kiemelése”,¹² a szemléltetés érdekében pedig fel kell keresni a történelmi emlékeket.

A földrajz tanításának egyik módszereként a helyszíni vázlatrajzok készítését hangsúlyozza a dokumentum. A fizikai földrajzról szólva a helyhez kötődés még egyértelműbben megfogalmazott szempont: nincs a föld felszínének olyan alakulása, amelyre példát vagy legalább analógiát ne lehetne találni bármely képző székhelyén vagy környékén. A tanár a szabad természetben, a közvetlen szemléletre építve tanítson! Ne nyugodjon, míg a község határát meg a környéket a tanítványaival rendszeresen át nem tanulmányozta, miközben valóságos helyi földrajzi múzeumot gyűjtet össze velük. Ugyanilyen kiemelt szerepet szán az Utasítás a növény-és állattan, valamint az ásványtan tanításában a helyi adottságoknak, a környékbeli kirándulásoknak és az abból származó szertári gyűjtemény alakításának. A gyakorlati (iskolakerti) mezőgazdasági tanulmányok pedig egyértelműen a lokalitás pedagógiai szemléletét erősítik a tanítójelöltekben.

Az alsó fokú oktatásban a Trianont követő években készült el a következő, gróf Klebesberg Kunó által jegyzett tanterv.¹³ Ez, noha az eddigieknek szerves folytatása volt, bizonyos fokig átalakította a tantárgycsoportokat, ill. tantárgyakat. A földrajzof például kivette a történeti tárgyak köréből és önállósította, noha mindkét tárgy közös annyiban, hogy „a nemzetnevelés szolgálatában áll”.

A beszéd- és értelemgyakorlatok a magyar nyelven belül az 1. osztályban továbbra is tartalmazzák a család, az otthon és az iskola fogalmait, ismeretét. A 2. osztályban került sor a község belső és külső területének módszeres megismerésére, de a tanterv itt már gazdagodott a helytörténeti szemlélettel: igényli a község múltjának, a község és a lakosok eredetének megismerését is. Felhívja a figyelmet a templom építési idejére és körülményeire, a fellelhető em-

¹⁰ Tanterv és tantervi utasítások az állami elemi iskolai tanító- és tanítóképző intézetek számára. Bp., 1911.

¹¹ Uo. 56. old.

¹² Uo. 88. old.

¹³ Tanterv az elemi népiskola számára. Bp., 1925.

léktáblákra, a legrégebb házakra, családokra, egyéb történelmi emlékekre, régi sírkövekre, régen volt árvizek, tűzvészek, járványok, háborúk emlékezetére. Fontos az iskola történetének megismerése, a történelmi érzék felkeltése, a községhez való ragaszkodás, a kegyelet érzésének fejlesztése. Ugyancsak másodikban ismerkedtek meg a tanulók a község életrendjével, igazgatásával, valamint sétákon és kirándulásokon műhelyeket, a határt, a temetőt és a történelmi emlékeket kellett fölkeresniük. 3. osztályban a környékre kiterjedően tárgult a kör: megismerték a tanulók a talajt, a növény- és állatvilágot, majd szólni kellett a környéken lakó nép eredetéről, letelepedéséről, a legrégebb községek történelmi emlékeiről, azaz a pusztán környezetismereti, leíró megközelítés mellé már helytörténeti szemlélet is járult. Sőt, itt ismerkedtek a tanulók a község háztípusaival, népművészetével, a nép közt élő mondákkal, mesékkel, dalokkal, szokásokkal, s a részletező felsorolásban ilyen elemeket találunk: helyi talányok, időjárás szabályok, szólásmódok, tréfák, gyermekdalok, nevek (vezeték-, kereszt-, csúf-, helynevek), feliratok, címtáblák, babonák, népies színjátékok (betlehemes, karácsony, vízkereszt stb.). A nemzet történetének a környéken lejátszódó fontosabb eseményei, azon nagyjaink élete, akik a környéken éltek, működtek vagy meghaltak. A nép és a múlt szeretete elérhető nevelési célként fogalmazódott meg. Ugyanitt téma volt még a környék népének foglalkozása, nyelve, vallása, a szomszéd községek érintkezése, a közlekedés és hírközlés lehetőségei, a helyi kereskedelem vizsgálata. A környék közigazgatási beosztása, a nép életmódja, erkölce zárja ezt az igen gazdag helyismereti (honismereti, helytörténeti!) anyagot, és mindezt kiegészíti a környék térképének megrajzolása, valamint több módszeres séta és kirándulás a községben, annak határában és tágabb környezetében. Az olvasás, a fogalmazás, a számolás és mérés feladatai, példái gazdagon és változatosan merítettek az első három év beszéd- és értelemgyakorlatának a helyismereti tematikájából.

A korábbi tantervekhez képest újabb lehetőséget kínált a helyismereti tartalmak közvetítésére az *ötödik osztályos*, heti egy órás, a történelem tantárgycsoporthoz kapcsolódó „Polgári jogok és kötelességek” c. tantárgy. Ennek keretében ismerhették meg a tanulók többek között lakóhelyük önkormányzatát, közigazgatási szervezetét, az állam helyi intézményeit.

A Tantervet az Utasítás általános része követte. Ebben a tantárgyi koncentrációról, a szemléletességről, a cselekvés fontosságáról, valamint a szabadban való tanításról szóló részek hivatkoztak a lokális szemléletű tanításra. Így például évi tíz kirándulás megszervezését ajánlotta a dokumentum a tanítóknak.

Közel egy évtizedes kezdeményezések és próbálkozások után az 1940. évi XX. tv. rendelte el a nyolc osztályos népiskola felállítását. A VKM a következő évben adta ki az új iskolatípusnak megfelelő tantervi dokumentumot.¹⁴ Maga a lakonikus tömörségű tanterv tárgyunk szempontjából kevés újat hozott, túl azon, hogy nyolc évre osztotta el a tananyagot. Legföljebb azt érdemes még megemlíteni, hogy a gyakorlati jellegű tantárgynak itt *Természeti, gazdasági és egészségi ismeretek* a neve, és hogy ebben a tárgyban – a társadalmi realitásoknak, az életmódbeli különbségeknek megfelelően – elkülönült a falusi és városi tanterv.

Annál sokatmondóbb a dokumentumnak az *Általános útmutatások* címet viselő, harmadik kötete. Ennek II. része sorolta fel a nevelés céljait, köztük alaposan és részletesen kifejtve a hazafias nevelés elveit. Ezek közül idézzük azt a gondolatot, amelyik a helyismeret (szorosabban véve a helytörténet!) és a nevelés összetartozásának mindaddig legpontosabb és legárgyaltabb tantervi megfogalmazása: „Közelebb hozhatjuk a magyar föld történetét a tanuló érdeklődési köréhez, ha felhívjuk a figyelmét a helyi vonatkozásokra. Alig van a magyar földnek olyan része, ahol ezer év alatt valamely történelmi esemény le nem zajlott volna... Különösen áldásos az ilyen tanítás ott, ahol történeti emlékekben gazdag földön állunk. Az épületek, kövek maguktól beszélnek, csak a tanulók szívét kell megnyitnunk befogadásukra.”¹⁵ Majd néhány sorral később így folytatódik a hazafias nevelésről máig hatóan üdvös, meg szívlelendő és nyilván szakmailag is helytálló gondolatok: „Helyi szokások, helyi viszonyok és helyi történelem nem ismeretlen fogalmak előttünk. (...) Ha a tanulóban kifejlesztjük lakóhelyének szeretetét, falujának vagy városának megbecsülését, az ott található irodalmi és művészeti emlékek, valamint népi szokások értékelését, akkor közelebb hoztuk lelkéhez a ma-

¹⁴ Tanterv és Útmutatások a nyolcosztályos népiskola számára. Bp., 1941.

¹⁵ 3. köt.: Általános útmutatások, 42. old.

gyar földet is. (...) A táj viszonyainak kihasználása nevelési szempontból nagyon üdvös, mert az érdeklődésünkbe vágó helyzetek és események jobban lekötnek és elevenebben hatnak, mint a távolabb esők.”¹⁶

A tanterv megjelenését követő háborús években sorra jelentek meg a különböző hazai felekezeti iskolák tantervei és utasításai, alkalmazkodva az új, a belépő „nyolcosztályos” helyzethez, ezek azonban a háború után már csak néhány békeéven át – az államosításig – voltak érvényben. A református egyház 1941-ben adta ki a maga dokumentumát.¹⁷ A munka második része, a *Részletes útmutatás* a beszéd- és értelemfejlesztés tantárgy gondolatköreit az 1. osztályban így tagolta: Az iskola. Az otthon. A templom. A 2. osztályos anyag főként a lakóhellyel, nagyobb városokban az iskola környékével foglalkozott. Gondolatkörei: Élet a lakóhelyen. Élet a határban. A lakóhely egy-egy épületének múltja. Az ajánlott módszerek vázlatosan: séta, beszélgetés, kérdés-felelet, kirándulás a határban, gyűjtögetés, dülöncek, vadon-házi, hasznos-káros, csak amit látnak, arról beszéljenek! Időszerű mezőgazdasági munkák. Nagyváros: élelmiszertől, iparcikktől indulva visszafelé kirándulás a termőhelyig! A történet is szemléleten alapuljon! Iskolaépítők, egyház-továbbéltetők, papok, tanítók. Sírok, gondozásuk!

A 3. osztály anyaga a község és környéke részletesebb és alaposabb megismerését írta elő. Földrajzi jelenségei a természettel, a nép életével, a múlt emlékeivel együttesen „lekesüljenek” a gyermekben – ajánlotta a dokumentum. Gondolatkörei: A község és élete. A távolabbi szomszédok. (Szemlélet, tapasztalat, helyi vonások! Mérések, vázlatok, távolságok és magasságok – az iskolából, udvarából, a templomtól indulva. Továbbhaladás valami térre, menetben vázlat. Utak, vizek, közlekedés, nevek, emberi alkotások, Isten mindenhol való jelenléte.) Gyakorolják – ebben a sorrendben – a vázlatrajz > alaprajz > térkép készítését. A továbbiakban: Éghajlat, csapadék, talaj, növény- állattartás. Történelmi emlékek. Hagyományok tisztelése. Múzeumok. Mai és ősi foglalkozások. Nyelvi és vallási megoszlás. A település életrendje, előljárók, zászló, címer, fenntartás, költségek. Majd pedig a távolabbi környék: közlekedés, hírközlés, közigazgatás. A tanító sokféle dolga közé tartozott, hogy figyelje meg az építkezési módokat, a háztípusokat, a nép alkalmazkodását a természeti viszonyokhoz, kutassa fel a község népének eredetét, az egyházközség múltját, gyűjtöjön népi játékokat, szokásokat, nyelvi fordulatokat, dalokat, mondákat, tárgyakat. „Helyesen teszi a tanító, ha ebbe a gyűjtésbe bevonja a gyermekeket és a község népét is, mert a fölkelített érdeklődés a szülőföld tudatos megismerésére és bensőbb megszeretésére vezet.”¹⁸ A 3. osztályban csak közvetlenül szemlélhető dolgokkal foglalkozzon a tanító, figyelmeztetett az Útmutató: ha például nincs a környéken sziget, félsziget, akkor ez kerüljön át a negyedikbe, ahol általános földrajzi fogalmak is sorra kerülnek már. Az olvasás tanításakor a tanító vizsgálja meg, hogy az olvasmány milyen mértékben alkalmas a lakóhelyi (szülőföldi) szellemi, anyagi viszonyok megértetésére, tanulásra szerzésére e téren. Az írás tanításakor a 3. osztályban gyakoroltatandó a helyi előljárók, az utcák, a környező települések, egyéb környezeti földrajzi nevek helyesírása. Számos fogalmazási téma adódhat az előbbiekből alapján a helyismeretből.

A számolás és mérés 4. osztályos tanmenetének összeállításakor a tanulók és a község életviszonyainak, a lakosság foglalkozásának adottságai vezessenek! A református tanterv III. kötetete az egyes tantárgyak tanításának igen részletes módszertani útmutatását tartalmazta.

A 2. és 3. osztályos lakóhely- és környezetismereti anyag feldolgozása kapcsán arra hívta fel a figyelmet az útmutatás, hogy a tanítás anyagát magának kell összegyűjtenie és elrendeznie a tanítónak. Hogy ezt megtehesse, tüzetes megismerő, gyűjtő előmunkákat kell folytatnia a településen. A maga munkáját is megkönnyíti a tanító – főleg ha nem is helybeli származású! – ha a tanulókat már ezekbe az előzetes munkákba bevonja. Ugyanilyen alapos gyűjtőmunkát igényel a téma történetének felkutatása, az ezzel kapcsolatos előzetes adatgyűjtés, feldolgozás, ugyancsak a tanulók bevonásával. Ezt az igényt így indokolta meg az Útmutató: „A szülőföld megismeréséhez, megszeretéséhez és a hozzá való ragaszkodáshoz múltjának

¹⁶ Uo. 65. oлд.

¹⁷ Tanításterv és útmutatás a magyarországi református nyolcosztályos népiskola részére. Debrecen, 1942.

¹⁸ 2. köt. Részletes útmutatás. Uo., 1944. 42. oлд.

megismerése is szükséges. A (...) történelmi eseményekhez kapcsolódó beszélgetések ne csak az értelmet táplálják, hanem érzelmeket is keltsenek. (...) Ébresszük fel és fejlesszük a gyermekek lelkében a hagyományok tiszteletét és a történelmi emlékek megbecsülését, érezzük meg velük az összegyűjtésükben rejlő értékeket”.¹⁹

Mindezeket az Útmutató az 5. osztályban kezdődő rendszeres történelemtanítás szerves előzményének, előkészítésének tekintette, amikor is szinte minden korszak tárgyalásakor megkívánta a helyi adatokból, tényekből, emlékekből való, érdeklődést felkeltő indítást. Ehhez szükségesnek tartotta a célszerű kirándulást valamely helyi történelmi emlékhöz, továbbá az iskolai történelmi gyűjtemény közös kialakítását a helyi vonatkozású anyagokból, tárgyakból, dokumentumokból.

Az 1948-as államosítást megelőző utolsó alsó fokú tantervet, a nyolc évfolyamos általános iskola tanítási tervét a VKM 75.000/1946. számú rendelete tartalmazta. A bevezető *Tájékoztatóban Keresztury Dezső* miniszter témánkról így fogalmazott: „A föld- és néprajz leíró honismeretből indul ki, és a világ áttekintése után magasabb szempontokat maga előtt látó, hazánkat az oszlatlan világ részeként bemutató honismerethez tér vissza”.²⁰

A magyar nyelv és irodalom címet viselő anyag az első négy osztályban nagyjából megfelelt az előzőekben, az 1929-es tantervből már megismert tartalmi ívnek, amely az iskolából indult, és a távolabbi környék ismeretének taglalásával zárulón tartalmazta a lokális ismereteket. Nem került be (legalább is nevesítve!) a helytörténet a felső tagozatos történelembé, ám a felső tagozatos természetrajz és földrajz tanterve a lakóhely növény- és állatvilágának, illetve földrajzi jellemzőinek tárgyalásával indult. A helyismereti tartalmak szempontjából egyéb új elemet nem tartalmazott ez a tanterv sem, amelyikről általában is elmondható, hogy sokkal szervezettebben illeszkedett az 1945 előtti előzményeihez, mint az iskolák államosítását követő, s már szovjet mintára „hangszerelt” utódához, az 1950-eshez.²¹

Ez azonban már a jelen dolgot vállalt keretein kívül eső, új történet.

*

Eötvös József tanterve 1869-ben a hat évfolyamos népiskola egészére megtervezett, egymásra épülő, egymást kiegészítő helyismereti anyagot fogott át. Ennek az ismeretanyagnak a tanulásában, tanításában elsődleges szempontnak számított a konkrétság, a szemléletesség és a gyakorlatiaság. Ezeket a szempontokat fontosnak tartotta a tanítóképzés módszertana is. Az első jelentősebb tantervi módosítás idején, a századforduló után megjelent a tantervben a helytörténet fogalma, de még mint a történelmi szemléltetés, illetve „a történelmi érdeklődés ápolásának” az eszköze. Ekkor már hangsúlyos szerepet kapott a helyi ismeretek gyarapításában a módszeresen megtervezett és szervezett tanulmányi kirándulás.

A Trianon utáni első, 1925-ös népiskolai tanterv a helyi ismeretek körét minden eddiginél tágabban fogalmazta meg: ahol csak lehetőség kínálkozott, a tanterv felhívta a figyelmet az elcsajátítandó anyag helyi vonatkozásaira, helyben, közvetlenül tanulmányozható elemekre, jelenségeire. Ugyanakkor az egész helyi ismeretanyagot az érzelmi nevelés fontos eszközeként határozta meg a tanterv, melyben „a nép és a múlt szeretete” elrendő célként fogalmazódott meg.

A korszakos közoktatási szerkezetváltásnak tekinthető nyolc évfolyamos népiskola 1940-ben kiadott tanterve is alaposan és gazdagon kimunkálva tartalmazta a helyismeret mindkét összetevőjét, a történelmi és a jelenre vonatkozó ismeretanyagot egyaránt. Itt és ekkor már hangsúlyozottan a hazafias nevelés szolgálatában állt a helyismeret. Ehhez képest nem sok változást jelentett az iskolák államosítása előtti utolsó alsó szintű tanterv. Az 1946-os dokumentumban először fogalmazódik meg az a globális összefüggés, ami a „kis haza”, a lakóhely ismeretétől ível az egész hon, a nemzet ismeretéhez, onnan az egyetemes és oszlatlan „világismerethez”. De ennek a felismerésnek – miként ennek az egész tantervnek – már nem adatott kellő idő a magyar iskolákban.

Balogh Mihály

¹⁹ Uo. 65. Old.

²⁰ Tanterv az általános iskola számára. Bp., 1946.

²¹ Tanterv az általános iskolák számára. Bp., 1950.